

حجیت خبر ثقه در موضوعات و قلمرو آن

□ علی جمعه قربانی *

چکیده

با توجه به اینکه بنای عقلاء و بعضی روایات خاص بر حجیت خبر ثقه در موضوعات دلالت دارند ولی حجیت و اعتبار عدلین و بینه در باب قضاء موجب می شود که ارزش و اعتبار خبر ثقه سست بشود، چه بسا مقتضای لازمه ی اشتراط تعدد و عدالت مخبر در اثبات موضوعات این است که خبر ثقه فاقد اعتبار باشد. از طرفی بنای عقلاء وقتی می تواند دلیل بر مطلوب باشد که از جانب شرع مقدس امضاء شده و یا دست کم ردع نشده باشد. ولی در ظاهر به نظر می رسد که بعضی از روایات و مهم ترین آن روایت مسعده از امام صادق (علیه السلام) رادع این بنا می باشد. از این جهت در میان فقهای امامیه چنین معروف شده است که خبر ثقه در موضوعات به خلاف احکام مطلقا حجت نیست. در موارد زیادی نیز تردید و توقف نموده حکم قطعی نداده است. البته جواب از روایت مسعده بن صدقه این است که با یک روایت و یا دو روایت نمی شود از سیره عقلائی رفع ید کرد. و لذا با تحقیق و تدبر در ادله روشن می شود که اعتبار بینه از سوی شارع برای اثبات موضوعاتی وضع شده که مورد نزاع افراد بوده یا در آینده ممکن است بر آن اقامه دعوی شود. بر این اساس سیره عقلاء در عمل به خبر ثقه در موضوعات به قوت خویش باقی است و روایات معتبر هم آن را تأیید می کند. اگر چه بدون این روایات نیز می توان از سکوت شارع مقدس، حجیت سیره را استفاده نمود. در نتیجه خبر ثقه در موضوعات نیز حجت می شود، مگر در موارد خاصی مانند دعاوی و خصومات که در آن عدلین و بینه باید اقامه بشود.

واژه گان کلیدی: خبر، ثقه، حجیت، موضوع.

مقدمه

بحث از حجیت خبر واحد یکی از مباحث مهم در علم اصول و تاثیر گزار در علم فقه است و راهی برای رساندن مکلفین به احکام شرعی در قسمت احکام و تبیین وضعیت موضوع در قسمت موضوعات است شارع مقدس با توجه به مصلحت تسهیل برای مکلفین در احکام شرعی خبر واحد را به عنوان حاکی از قول معصوم حجت کرده زیرا در احکام شرعی که به دست ما رسیده شده مقدار زیادی از آن ها از طریق خبر واحد است و اگر قائل به عدم حجیت آن در احکام شویم ناگزیر باید قائل به انسداده بودن علم و علمی شویم که در میان متأخرین به غیر از میرزای قمی کسی از علمای شیعه قائل به انسداده نشده است و حجیت خبر واحد نقش موثری در فضای انفتاح باب علمی ایفا می کند و راه را برای رسیدن به احکام تسهیل کرده است حال بحث کردن از حجیت خبر واحد در قسمت موضوعات و اثبات حجیت آن و تبیین وجود این مصلحت تسهیل در موضوعات این مطلب را به اثبات می رساند که شارع در تبیین وضعیت موضوع برای مکلفین هم مصلحت تسهیل را در نظر گرفته است که در این راستا با استفاده کردن از منابع معتبر در علم اصول و فقه به این بحث پرداخته می شود. از جمله واژه هایی که در این تحقیق، مورد بررسی قرار می گیرد واژه حجیت، خبر، ثقه، موضوع می باشد.

مفاهیم

تعریف صحیح و دقیق یک اصطلاح، منوط به شناخت بار معنایی آن در گذشته و حال است.

۱- حجیت در لغت و اصطلاح

۱-۱- حجیت، در لغت:

علمای لغت شناس تعابیر مختلفی برای کلمه حجیت در لغت و اصطلاح به کار برده اند که در ذیل به برخی از آن اشاره می شود.

حجیت در لغت به دلیلی گویند که صحت ادعای طرف را اثبات و روشن کند. (راغب اصفهانی،

۱۴۱۲: ۲۱۹/۱).

حجت در لغت چیزی است که در مقام مخاصمه و مجادله وسیله پیروزی احتجاج بر خصم می شود. (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۱۰/۳).

حجت در لغت یعنی برهان، ازهری می گوید چیزی است که به وسیله آن پیروزی در مقابل خصم حاصل می شود. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۲۸/۲).

حجت در لغت به معنای دلیل است. با دلیل و برهان غلبه کردن. (جوهری، ۱۳۷۶: ۳۰۴/۱).
با توجه به مطالب فوق می توان چنین گفت که: حجت در لغت به دلیل و برهانی می گویند که صحت ادعای طرف را اثبات کرده و در مقام مخاصمه توسط آن بر خصم احتجاج شود.

۲-۱) حجت، در اصطلاح اصولیین:

حجت در علم اصول هر چیزی است که متعلق خود را اثبات کرده به درجه قطع نرسد: «کَلَّ شَيْءٌ يَثْبُتُ مَتَعَلِّقَهُ وَلَا يَبْلُغُ دَرَجَةَ الْقَطْعِ». یعنی چیزی است که یقین آور نیست و اثبات متعلق آن، در حقیقت، توسط جعل شارع صورت می گیرد. (نائینی، ۱۳۷۶: ۲۵۵/۱، شیروانی، ۱۳۸۵: ۱۸۶).

۲- خبر در لغت و اصطلاح

۲-۱) خبر در لغت:

خبر به معنای علم و آگاهی است و خبیر در اسماء الهی به معنی علیم است. (ابن منظور، ۱۹۹۷).

۲-۲) خبر در اصطلاح:

خبر در اصطلاح اصولیین، به آن دسته از کلام غیر معصوم گفته می شود که از قول، فعل یا تقریر معصوم (علیه السلام) حکایت می کند. (نائینی، ۱۳۵۲: ۱۰۹/۲، مشکینی، ۱۳۹۶: ۱۵۹).

به بیان دیگر، نقل و حکایت کردن سنت معصوم علیه السلام را روایت، حدیث و یا خبر می گویند. اهل سنت اعتقاد دارند خبر یا حدیث، به سخنانی می گویند که به پیامبر (صلی الله علیه و آله) نسبت داده می شود؛ در مقابل قرآن که کلام خدا است. گاهی خبر یا حدیث، هم به سخنان معصوم علیه السلام (محکی) و هم به سخنان غیر معصوم که از سنت معصوم علیه السلام حکایت دارد (حاکمی) اطلاق می شود. (خمینی، ۱۴۱۱: ۹۴/۱، مشکینی، ۱۳۷۴: ۱۴۱).

۳- ثقه در لغت و اصطلاح

۳-۱ ثقه در لغت :

ثقه مفرد ثقات ، و آن کسی که بر او اعتماد شود و مورد اطمینان باشد . اصل این کلمه در لغت از وثوق گرفته شده ، چنان که میثاق به معنی پیمان محکم است . (دائرة المعارف تشیع، ۱۳۸۳: ۷/۷۴).

همچنین وثوق در لغت عرب به سه معنا بکار رفته است.

۱- ائتمان « وَثَقْتُ بِفُلَانٍ ثِقَةً إِذَا أَتَمَنْتَهُ » (جوهری، ۱۴۱۰: ۴/۱۵۶۲، ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۰/۳۷۱).

۲- احکام « الواو و الثاء و القاف کلمة تدلُّ علی عقْدٍ و احکام و وثقت الشيء - بالتشديد احکمته. » (ابوالحسین، ۱۴۰۴: ۸۵/۶).

۳- سکون و اعتماد « وَثَقْتُ بِهِ أَثَقُّ ثِقَةً: سَكَتَ إِلَيْهِ وَ اعْتَمَدَتْ عَلَيْهِ » (اصفهانى، ۱۴۱۲: ۸۵۳).

۳-۲ ثقه در اصطلاح :

واژه ی « ثقه » صفت مشبهه است که اصطلاحاً بر دوام و استمرار دلالت دارد ، و مقصود از آن به نظر جمعی از علمای رجال شیعه : کسی است که عادل و امامی و ضابط باشد. بنا بر این قول هر گاه کسی را ثقه خوانند و از فساد مذهبش سخنی نگویند ، معنایش این است که چند جهت در او هست : اولاً این که راست گو و در نقل خبر مورد اطمینان است ، چنان که اهل لغت این جهت را در لفظ ثقه منظور داشته اند. ثانیاً این که او شیعه امامی است ، چنان که جمعی از صاحب نظران به این مطلب تصریح دارند. ثالثاً این که او ضابط است یعنی سهو ونیسیان اش اندک است . رابعاً این که عادل است ، یعنی از گناه پرهیز دارد و ملازم تقوی و فضیلت اند. بدین سبب گویند شرعاً به شخص عادل می توان اعتماد کرد نه به غیر عادل . بعضی دیگر بر آنند که بین وثاقت و عدالت عموم و خصوص من وجه است ، چون وثاقت بدان معنی است که کسی را عادتاً بر امانت در نقل و پرهیز از دروغ باشد. و چنین صفتی ممکن است در فاسق و حتی کافر هم یافت شود. (عاملی حر، ۱۴۰۳: ۷-۱۳).

قول دیگر آن است که می بینیم راجع به عده ای از روایات ، وثاقت را در کنار فساد مذهب تصریح می کنند (دائرة المعارف التشیع، ۱۳۸۳: ۵/۲۱۴). ظاهراً معنی مشهور همین معنی دوم است .

۴- موضوع در لغت و اصطلاح

۱-۴ موضوع در لغت:

موضوع در لغت ۱- گذارده شده، نهاده شده، ۲- مطلبی که در باره آن بحث شود، مواضع، موضوعات ۳- چیزی که در علمی از آن و اعراض ذاتی آن بحث کنند مثلاً موضوع علم طب، تن آدمی است و آنچه بدان تعلق دارد. و موضوع علم صرف شناخت کلمه و خصوصیات آن است و موضوع علم نحو شناخت جمله و اجزای تشکیل دهنده آن است. (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۴/۲۱۸۰۵).

۲-۴ موضوع در اصطلاح:

مرحوم نائینی می فرماید: در اینکه هر حکم تکلیفی موضوع و متعلقی دارد بحثی و نیست. البته ایشان می فرماید: مراد از موضوع آنست که وجودش در متعلق حکم مفروض است مانند عاقل بالغ مستطیع در وجوب حج. و مراد از متعلق فعل یا ترک فعلی است که از عید خواسته شده مانند حج و نماز و روزه و دیگر افعال. (نائینی، ۱۳۷۶: ۱۴۵/۱).

۱- آراء در حجیت خبر ثقه در موضوعات (باب قضا) و ادله آنها

باتوجه به اینکه در باب قضاء عدالت و تعدد در قبول شهادت شاهد بر اساس روایات شرط است لذا خبر ثقه و همچنین خبر عدل واحد در باب قضاء برای اثبات موضوعات حجیت ندارد و روایات داله بر اعتبار عدالت در شاهد مخصص عمومات و مقید اطلاقات ادله‌ی بر حجیت خبر ثقه مثل مفهوم آیه نبأ، و رادع سیره عقلاء است.

۱-۱ آراء در حجیت خبر ثقه در موضوعات در باب قضاء

یکی از موضوعات اختلافی میان علمای فقه و اصول از قدیم الایام تاکنون مسأله حجیت خبر ثقه در موضوعات خارجی بوده است و سبب اختلاف بین شان این بوده که از طرفی بر سیره ی عقلا اعتماد و تکیه نمودن و ترتیب اثر دادن به خبر ثقه می باشد و بعضی از روایات معتبر نیز این سیره را امضا نموده است، ولی از طرف دیگر شارع مقدس خبر عدلین را که از آن به (بینه) تعبیر می شود، به ظاهر در اثبات موضوعات خارجی، معتبر و لازم شمرده است.

و لذا در مورد باب قضا به اتفاق فقهای امامیه خبر و شهادت عدل واحد حجت نیست تا چه رسد به

حجیت خبر ثقه، و لذا در این باب نظرات فقها در این خصوص ذکر می شود:

۱- شیخ مفید

شیخ مفید(ره) در «المقنعه» می فرماید: شهادت کمتر از چهار مرد عادل مسلم در زنا، لواط و سحر پذیرفته نیست.

هم چنین در قتل و سرقت و غیر این دو از موارد که موجب قصاص و حدود است شهادت عدلین مسلم پذیرفته است.

نیز می فرماید شهادت زنان پذیرفته است در آنچه که امکان نظر کردن مردان نیست مثل عذره (بکارت) و عیوب زنان نفاس و حیض و ولادت و استهلال و رضاع.

ایشان می فرماید: شهادت یک مرد و دوزن در دیون و اموال فقط پذیرفته می شود.

هم چنین می نویسد: شهادت زنان در نکاح و طلاق و رؤیت هلال پذیرفته نمی شود.

و شهادت زن به تنهایی در ربیع وصیت پذیرفته می شود و در همه قبول نیست. شیخ مفید هم چنین در شهادت صبیان می فرماید: در قتل و جراحات پذیرفته است اول کلام شان اخذ می شود نه کلام آخرش. (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۷۲۷).

۲- شیخ طوسی

شیخ طوسی در «المبسوط» می فرماید: «دو نوع حقوق داریم ۱- حق الله ۲- حق الناس اما حق الناس در باب شهادت بر سه قسم تقسیم می شود:

۱- در مثل نکاح، خلع، طلاق و طلاق رجعی و وکیل و وصیت و ودیعه و جنایت که موجب قصاص عتق و نسب و کتابت می شود و آنچه مال نباشد اثبات نمی شود مگر به شهادت دو شاهد مرد و بعضی هم گفته اند همه ی این ها با شهادت یک مرد و دوزن ثابت می شود و این اقوی است مگر در قصاص.

۲- آن چه که مال باشد مانند مال قرض و غصب یا مقصود از آن مال باشد مانند عقود معاوضات (بیع و صرف و سلم و صلح و اجاره و قراض و مساقات و رهن و وقف و وصیت و جنایت که موجب مال می شود عمدی باشد یا خطائی مانند جائفه و قتل حر عبد را) ثابت می شود با دو شاهد و یک شاهد مرد و دوزن و یک شاهد و قسم.

۳- آن چه که با شهادت دو شاهد مرد و یک شاهد مرد و دوزن و چهار زن ثابت می شود مثل ولادت و رضاع و استهلال و عیوب که تحت ثیاب (ظاهراً عیوب باطنی مراد است) و اصحاب امامیه روایت نموده اند که شهادت زنان در رضاع اصلاً قبول نیست. (طوسی، ۱۳۸۷: ۱۷۲/۸).

۷- امام خمینی ره

امام خمینی در مسأله وصیت چنین می نویسد: «وصیت به ولایت چه بر مال و چه بر اطفال باشد، فقط به دو گواه مرد عادل ثابت می شود و در وصیت گواهی زن ها، نه به صورت انفرادی و نه به همراه مردان اثبات نمی شود، اما وصیت به مال مانند سایر دعاوی مالی است و به گواهی دو مرد عادل یا یک گواه و قسم یا گواهی یک مرد عادل و دوزن عادل ثابت می شود» (خمینی، ۱۴۲۵: ۴۴۷/۲)

۲-۱ ادلة داله بر عدم حجیت خبر ثقه (باب قضاء)

از این که در باب قضاء عدالت و تعدد در قبول شهادت شاهد بر اساس روایات شرط است و چون خبر ثقه در باب قضاء برای اثبات موضوعات حجیت ندارد و لذا با توجه به تعریف یننه که گفتیم مشهور فقهاء یننه را به معنای دو شاهد می دانند که می تواند ادعای مدعی را اثبات کند، لذا در اینجا لازم است، ادله آن مورد بررسی قرار گیرد.

۱-۲-۱ آیات:

قائلین به اصل پذیرش شهادت (اعم از زن و مرد) معتقدند که در آیات داله بر وجوب تحمل و اداء شهادت و حرمت کتمان فرقی بین زن و مرد قرار داده نشده و مخاطبین این آیات شریفه، اعم از زن و مرد می باشند و همگی مکلف به تکلیف هستند. لذا این آیات شریفه به دلالت التزامی، ظهور در پذیرش شهادت نیز دارند. (صانعی، ۱۳۸۵: ۱۲).

« وَ اسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَاِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَ امْرَأَتَانِ » (بقره/۲۸۲).

قرآن کریم در این آیه در مورد معاملات قرض و نسیه می فرماید: (دو تن از مردان گواه

آرید، و اگر دو مرد نیابید، یک تن مرد و دوزن هر که را طرفین راضی شوند، گواه گیرید).

دلیل آیه شریفه « وَ اسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَاِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَ امْرَأَتَانِ » (همان/۲۸۲). با توجه به کثرت منازعات و مخاصمات مردم نیاز مندند که در مراجع قضایی

شهادت مورد پذیرش باشد، زیرا اقامه حجت موجب علم در تمامی خصومات و منازعات امری مشکل است و تکلیف همواره در حد وسع مقرر می گردد نه مازاد بر آن. و دیگر اینکه قبول شهادت بر قضات امری الزامی است.

۲-۲-۱ سنت:

روایات متعدده در این مسأله وارد شده است از جمله: «روایت محمد بن سنان که به امام رضا (علیه السلام) نامه ی نوشته، در آن از علل برخی از احکام سؤالاتی نموده است. آن حضرت در ضمن پاسخ در مقام تعلیل فرموده است: علت اینکه در تمام حقوق اقامه بینة به عهده مدعی و ادای سوگند مدعی علیه است به جزء دعوی خون این است که مدعی علیه منکر است و نمی تواند بر امر مورد انکار خود بینة اقامه نماید، زیرا که مورد انکار امری مجهول است». (حرعاملی، ۲۷: ۱۴۰۹/۲۳۵).

و هم چنین روایات متعددی مبنی بر جواز پذیرش گواهی زن و مرد وجود دارد از قبیل: «اینکه در این حدیث که حضرت رسول (صلی الله علیه و آله وسلم) می فرمایند: «من در میان شما بر طبق بینات و قسم ها قضاوت می کنم و بدیهی است که مخاطب حضرت رسول (صلی الله علیه و آله وسلم) جمیع انسان ها اعم از مردان و زنان می باشند» (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۱۴/۷)

از جمله احادیث وارده در این مسأله، می توان به صحیحہ حلبی اشاره نمود که از امام صادق (علیه السلام) نقل می کنند: «از امام (علیه السلام) سؤال کردم که «آیا شهادت زنان همراه مردان در دین جایز است؟» فرمود «بله» (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۲۵۱/۲۷) فقهای چون محقق خوئی (خوئی، ۱۴۲۲: ۱/۱۲۴) و امام خمینی در تحریر الوسیله (خمینی، ۱۴۲۵: ۵۵۷/۲)، عدم خلاف در مسأله را مطرح کرده اند و حتی در قسمت اخیر حکم که اثبات دیه در جنایت است نقل ادعای اجماع را بیان نموده اند. فقهای دیگر نیز چون شهید ثانی (شهید ثانی، ۱۴۱۲: ۲۵۷/۱)، صاحب جواهر (نجفی، ۱۴۰۴: ۱۶۶/۴۱-۱۶۹) و خوانساری در جامع المدارک (خوانساری، ۱۴۰۵: ۱۳۴/۶) نیز بر همین قول فتوی داده اند.

۳-۲-۱ روایات خاصه این باب

۱- ابی بصیر نقل می کند: سؤال کردم از شهادت زنان، فرمود شهادت زنان به تنهایی بر آنچه مردان نمی توانند به آن نگاه کنند جایز است، و نسبت به نکاح شهادت زنان جایز است البته با یک مرد، در

طلاق و خون (قتل) جایز نیست. در زنا جایز است شهادت شان زمانیکه سه مرد و دوزن باشد و جایز نیست با دو مرد و چهار زن. (طوسی، ۱۳۹۰: ۲۳/۳)

۲- غیاث بن ابراهیم از امام صادق (علیه السلام) و او از پدرش و ایشان از امیر المؤمنین (علیه السلام) نقل می کنند که می فرماید: شهادت زنان در حدود و قصاص جایز نمی باشد. (همان: ۲۴/۳)

۳- حماد بن عثمان از امام صادق (علیه السلام) نقل کردند که: شهادت زنان در رؤیت هلال و طلاق پذیرفته نیست مگر شهادت دو مرد عادل. (همان: ۳۰/۳)

۲- آراء در حجیت خبر ثقه در موضوعات (غیر باب قضاء) و ادله آنها

علاوه بر این که مسأله ی حجیت خبر واحد در موضوعات، از مسائل مشکلی است و کمتر فقیهی یافت می شود که فتاویش در مورد آن از اول فقه تا آخرش اختلافی نداشته باشد.

۲-۱ مبحث اول: آراء در حجیت خبر ثقه در موضوعات در غیر باب قضاء

۲-۱-۱ آراء منکرین: حجیت خبر ثقه در موضوعات (غیر باب قضا)

اکثر از متقدمین و متأخرین به عدم حجیت خبر واحد ثقه در موضوعات اعتقاد داشته اند، و چون این اعتقاد هم قدمت بیشتری دارد و هم قائلان بیشتر، از این رو مقدم قرار داده شده است. از این رو بعضی از این فقهاء در برخی از مسائل اعتبار خبر واحد را به عنوان یک احتمال مطرح نموده اند، و در پاره ای موارد هم -چنانکه ملاحظه خواهد شد- آرائی دارند که نشان گر تردد یا توقف ایشان در مسأله می باشد.

۱- شیخ طوسی

شیخ طوسی در المبسوط می نویسد: هرگاه شخصی خبر دهد که یکی از دو ظرف نجس است پذیرفتن سخنش واجب نیست زیرا دلیلی بر آن وجود ندارد. (طوسی، ۱۳۸۷: ۸/۱)

و هم چنین در تحصیل جهت قبله برای شخص نابینا و نیز کسی که به قبله یابی آشنا نیست، در «الخلاف» فرموده: بر این دو کس واجب است که به چهار سمت نماز بگزارند، و اگر شخص دیگری به سمت قبله خبر دهد قبول سخن او واجب نیست، زیرا هیچ دلیلی بر پذیرفتن از دیگری نداریم. ظاهر اطلاق این کلام، یکسان بودن خبر ثقه با خبر غیر ثقه در عدم حجیت است. و هم چنان که

ملاحظه می شود علت پذیرفتن حجیت خبر واحد در موضوعات در نظر شیخ طوسی عدم دلیل بر آن است و واضح است که با نبود دلیل، اصل بر عدم حجیت می باشد. (همان: ۳۰۲/۱)

۲- ابن ادریس حلی

ابن ادریس نیز در السرائر می نویسد: اگر شخص عادل به نجاست آب خبر دهد، پذیرفتن سخن او جائز نیست و در صورتی که آبی غیر آن نباشد، تیمم هم روا نیست؛ ولی اگر دو تن عادل باشند، به نجاست آب حکم می شود؛ زیرا وجوب پذیرش شهادت دو شاهد و حکم به آن، در شرع معلوم است (ابن ادریس، ۱۴۱۰: ۸۶/۱).

قابل ذکر است که اوحدی از فقهاء - چنانکه معروف است - حجیت خبر واحد را حتی در خصوص احکام نیز نپذیرفته اند؛ هم چون شریف مرتضی، قاضی ابن براج، سید ابوالمکارم ابن زهره، امین الإسلام طبرسی و ابن ادریس حلی (هاشمی مجد، ۱۳۹۲: ۳۲)

۳- شیخ انصاری

شیخ انصاری در مبحث فقهی صلاة مسافر می نویسد: «با اینکه عموم قول امام (علیه السلام) در صحیحیه نسبت به تصدیق قول شخص مسلم است و اضافه بر آنچه که در باره تصدیق قول مؤمن وارد شده است احتمال داده شده است به اکتفاء به خبر عدل واحد و بعد در باره این احتمال مبنای شهید اول اشاره می کند که در ذکری اخبار به مسافت را از قبیل روایت فرض کرده و خبر واحد را مکفی دانسته است» (انصاری، ۱۴۱۵: ۱۸/۳).

در رساله فارسی صراط النجاة نیز ثبوت پاک شدن چیز متنجس را در علم و بینه و سخن ذوالید منحصر کرده است (همان: ۵۰). که نشان گر عدم حجیت خبر واحد در موضوعات می باشد.

۲-۱-۲ آراء قائلین: حجیت خبر ثقه در موضوعات (غیر باب قضا)

۱- محدث بحرانی

محدث بحرانی در الحدائق الناضره در مبحث ثبوت نجاست بعد از نقل استدلال علامه بر قبول خبر واحد در موضوعات فرموده: حق مطلب نزد من این است که قبول سخن عادل واحد در این مقام، خالی از قوت نیست، بلکه به سبب دلالت تعدادی از روایات معصومین علیهم السلام سپس روایات دال بر حجیت خبر واحد ثقه در موضوعات را بر شمرده است. مثل وصیت، اذان مؤذن (بحرانی،

۲۵۱/۱۴۰۵،۵).

در مبحث روزه، در جایی که شخص عادل‌ی خبر دهد که هنوز صبح نشده، می‌نویسد: صحیح‌تر آن است که نه تنها بر اخبار دو عادل، بلکه یک عادل نیز می‌توان اعتماد نمود؛ زیرا مستفاد از روایات، جواز اعتماد بر خبر عادل ثقه در اموری است که علم در آن مطلوب می‌باشد. امثال وصیت، عزل وکیل و اذان مؤذن (همان: ۹۶/۱۳).

۲- کاشف الغطاء

از تتبع و بررسی در کتاب ارزشمند کاشف الغطاء این طور استفاده می‌شود که ایشان به حجیت خبر عدل واحد در موضوعات قائل است و این قول را قوی می‌داند و نکته مهم‌تر این است که ایشان در موارد متعددی به عدم فرق بین خبر مرد و زن تصریح و تنصیص کرده است مثلاً: در مقدمه‌ی کتاب که به بیان برخی اصول وقواعد فقهی پرداخته است، قاعده‌ی کلی را چنین بیان فرموده: «دلیل که دلالت کند به اکتفاء به خبر عدل واحد چه رسد از دو عدل و چند عدل به ثبوت موضوعات و احکام شرعی البته این در صورتی است که از روی علم و یقین خبر دهد و اگر از روی وهم و یا شک و یا ظن و گمان خبر بدهد حجت نمی‌باشد». (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲: ۲۲۶/۱).

همین طور در مسئله طهارت می‌فرماید: «در مسئله کر بودن آب نه تنها خبر دو عدل بلکه خبر عدل واحد چه مرد و چه زن باشد نیز کافی است» (همان: ۴۰۵/۲).

در ثبوت تنجس اشیاء: خبر دو عادل، در اثبات تنجس اشیا پذیرفته می‌شود و در پذیرش سخن عادل واحد - هر چند که زن باشد - قوت است (همان: ۴۰۶/۲).

در ثبوت تطهیر، فرموده: تطهیر با شهادت دو عادل یا یک عادل هر چند که زن باشد ثابت می‌شود. (همان: ۳۷۲/۲).

در ثبوت خورشید گرفتگی و ماه گرفتگی می‌نویسد: در ثبوت کسوفین، علم یا شیعاع یا شهادت دو عادل، لازم است و به خبر یک عادل نیز، بنا بر احتیاط، عمل شود (همان: ۲۷۵/۳).

۳- شهید صدر

شهید صدر در مسئله اثبات نجاست در شرحش بر عروه بعد از بررسی و تحلیل حجیت خبر ثقه در موضوعات اشاره به سیره عقلاء بر حجیت آن نموده و آن را مهم‌ترین دلیل بر حجیت خبر واحد در

شبهه موضوعیه دانسته و این گونه نتیجه می گیرد که خبر ثقه در همه ی موضوعات حجت است مگر آن موردی که دلیل خاصی بر خلاف آن قائم شده باشد. (شهید صدر، ۱۴۰۸: ۱۰۲/۲).

ایشان هم چنین در مسئله کر بودن آب می فرماید: « با توجه به تمسک به اطلاق دلیل حجیت خبر واحد اظهر این است که خبر عدل واحد در اثبات کر حجت است» البته با توجه به گفته های قبل ایشان مراد از دلیل در اینجا سیره عقلاء می باشد (همان: ۱۲۹/۲).

۳-۱-۲ آراء توقف: حجیت خبر واحد در موضوعات (غیر باب قضا)

با توجه به اینکه عده ی زیادی از علماء در مسئله حجیت خبر واحد در موضوعات توقف یا شک و تردید نموده و لذا در مقام عمل حکم به احتیاط کرده اند.

۱- صاحب جواهر

مرحوم صاحب جواهر گرچه متمایل به حجیت خبر ثقه در موضوعات می باشد؛ ولی همان گونه که ملاحظه خواهد شد، به دلایل متعددی حکم قطعی در مورد آن نداده و تردید نموده است و در بعضی از موارد هم به عدم حجیتش تمایل و گرایش دارد.

ایشان در مسئله اثبات تنجس اشیاء پس از اینکه به بعضی از روایات دال بر حجیت خبر واحد در موضوعات اشاره نموده است و از خبر عدل واحد به منزله علم هم استفاده نموده این گونه می فرماید: «نه تنها این بلکه ثبوت احکام شرعی هم به واسطه خبر عدل بزرگ ترین گواه و شاهد بر حجیت آن در موضوعات است و از این روایات با تأمل می توان استفاده نمود که خبر عدل به منزله علم و یقین است و به عنوان یک قاعده و ضابطه کلی در هر موضوعی که ثابت نشود که از باب شهادت و مشروط به تعدد شاهد است می توان به خبر عادل اکتفاء کرد ولی انصاف این است که به علت امکان تأمل و نظر در مطالب گفته شده به جهت ممنوع بودن بعضی و ثابت نشدن مطلوب با بعضی دیگر مسئله در حیز اشکال باقی می ماند» (نجفی، ۱۴۰۴: ۱۷۱/۶).

و اینکه فرموده: «مسئله در حیز اشکال باقی است نشان از توقف ایشان در این مسئله می باشد و به همین خاطر در رساله فارسی خود (مجمع الرسائل) ثبوت نجاست با خبر یک عدل را مبتنی بر احتیاط دانسته است» (همان: ۷۹).

ایشان هم چنین در باره نماز مسافر فرموده: « شهید اول در الذکری و شهید ثانی در روض الجنان

این احتمال داده است که خبر یک عدل کافی است و بعضی از فقهای معاصرش نیز به همین قول متمایل اند (مقصود، کاشف الغطاء است) بخاطر اطلاق ادله ی حجیت خبر واحد و قبول شدن آن در اموری بزرگ تر از موضوعات یعنی احکام و هم چنین بخاطر این موضوع مورد بحث از باب حدود و دعاوی نمی باشد اگر چه این قول خالی از قوت و اشکال نیست ولی معتبر شمردن بینه توسط علمای مان به ظاهر، حجیت خبر واحد را نفی می کند. (همان: ۲۰۵/۱۴).

۲- محقق یزدی

محقق یزدی در (عروه الوثقی) با توجه به اینکه مشتمل بر فروعات کثیری می باشد و همیشه مورد توجه و اقبال همه ی فقهاء بوده است و لذا محقق یزدی در موارد متعددی از ابواب این کتاب تصریح کرده به ثبوت موضوعات با سخن عدل واحد محل اشکال است. و این کار عملی نشان از توقف علمی ایشان در مسئله می باشد. (کرمی، قبولی در افشان، محمد، ناصر می مقدم، ۱۳۹۵: ش/۱۲/۳). ایشان در مسئله اثبات نجاست می فرماید: «نجاست آب و غیر آن همراه علم و بینه ثابت می گردد و در مورد سخن عدل واحد اشکال است و لذا احتیاط در آن ترک نشود» (سید یزدی، ۱۴۰۹: ۴۴/۱). هم چنین در مسئله کر می فرماید: «کر بودن همراه با علم و بینه ثابت می شود و در رابطه با سخن عدل واحد اشکال است» (همان: ۴۶/۱).

همین گونه در باره اثبات تطهیر می فرماید: «یکی از راه های ثبوت تطهیر البته نزد بعضی از علماء سخن عدل واحد است و لکن این مشکل می باشد» (همان: ۴۶/۱).

و همینطور در مسأله تیمم فرموده: «اکتفا به خبر یک عادل در اخبار به عدم وجود آب، اشکال دارد بنابر این احتیاط به جستجوی آب ترک نشود». (همان: ۱۶۳/۲).

ایشان در مسئله وقت نماز اگر چه بخاطر روایات خاص به اینکه جایز است اعتماد کردن بر اذان عادل وقت شناس فتوی داده است ولی سخن شخص عادل واحد را محل اشکال دانسته اند (همان: ۲۷۶/۲).

۳- امام خمینی (ره)

امام خمینی (ره) بعد از بیانات در باره ادله ی حجیت خبر ثقه در موضوعات نتیجه را این گونه می فرماید: «این مسئله محل اشکال هست چون که از یک طرف در معنای روایت مسعده بن صدقه

اشکال وجود دارد و از طرف دیگر موردی پیدا نمی شود که علمایی امامیه در آن به خبر ثقه در موضوعات همان گونه که به احکام عمل نمودند عمل کرده باشند از این جهت ثابت نشدن موضوعات با خبر ثقه اگر اقوی نباشد احوط است» (خمینی، ۱۴۲۱: ۲۷۳/۴).

هم چنین در مسأله مسوغات تیمم در «تحریر الوسیله» فرموده: «ظاهر آنست که واجب نیست خود انسان در جستجوی آب برود. بلکه نایب گرفتن يك نفر یا چند نفر که از قول آنها اطمینان حاصل می شود، کفایت می کند، کما اینکه نایب شدن يك نفر از چند نفر در صورتی که از قول او اطمینان حاصل شود کافی است. اما کفایت کردن هر امینی و موثقی (در صورتی که از قول آنها اطمینان حاصل نشود) محل اشکال است» (همان: ۱۴۲۵: ۱۰۲/۱).

۲- ادله حجیت خبرثقه در موضوعات (غیر باب قضا)

با توجه به این که آیات کریمه ای که در بحث اصولی حجیت خبر واحد مورد تمسک واقع شده - مانند آیه نبأ و نفر و غیر آن - دارای اطلاق می باشند و علاوه بر احکام، موضوعات را نیز در بر می گیرند، از این رو در بحث حجیت شهادت واحد هم به این آیات استدلال شده است و از این جهت، ادله ی قرآنی، از ادله ی اشتراکی بین این دو بحث اند، در مقابل ادله ی اختصاصی که روایات ویژه ی موضوعات می باشد.

۲-۱ مفهوم آیه نبأ

خدای متعال می فرماید: (یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اِنْ جَاءَکُمْ فَاسِقٌ بِنَبَاٍ فَتَبَيَّنُوا اَنْ تُصِیْبُوْا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصِیْبُوْا عَلٰی مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِیْنَ) (حجرات: ۶) «ای کسانی که ایمان آورده اید، اگر فاسقی برای شما خبری مهم آورد، درباره آن تحقیق کنید، تا مبدا از روی نادانی به قومی آسیب برسانید، آنگاه از آنچه بر سرشان آورده اید پشیمان شوید»

همچنان که از تتبع سخنان فقهاء بر می آید و گاهی نیز به آن تصریح شده، قوی ترین آیه ای که در مقام استدلال بر حجیت خبر واحد در موضوعات می توان به آن تمسک کرد مفهوم آیه نبأ می باشد. (شیرازی، ۱۴۱۱: ۸۳/۲).

۲-۲ روایات

۱- موثقه سماعه

از روایات دال بر حجیت خبر واحد در موضوعات، حدیثی است که در ابواب نکاح، از سماعه روایت شده که گفته: از او (امام) درباره مردی که با کنیزی ازدواج یا استمتاع کرده سپس شخصی ثقه یا غیر ثقه به او خبر داده که این، زن من است ولی بیته ای ندارم، سؤال کردم؛ در پاسخ فرمود: اگر خبر دهنده ثقه باشد به آن زن نزدیک نشود و اگر غیر ثقه باشد سخنش پذیرفته نیست. (طوسی، ۱۴۰۷: ۴۶۱/۷).

۲- روایت فقه الرضا

که فرمود: اگر فروشنده (یعنی فروشنده ی کنیز) ثقه باشد و خبر دهد که او را استبراء نموده نکاح با او از همان وقت خریدش جائز است و اگر ثقه نباشد مشتری باید با انتظار حیضش او را استبرا نماید. (فقه الرضا، ۱۴۰۶: ۲۳۳).

۳- ۲ عقل

اگر بنا باشد که به خبر ثقه اعتماد نشود، اختلال نظام پیش می آید یعنی نظم زندگی اجتماعی به هم می ریزد. مگر هر شخص چقدر می تواند تحقیق کند تا یک خبر ساده را به تواتر یا قطع برساند. (مصطفوی، ۱۳۹۲: ۶۶).

۴- ۲ بنای عقلا

در استدلال به بنای عقلاء دو مطلب باید اثبات شود: اول اینکه عقلاء چنین مبنایی دارند و دوم آنکه بنای عقلاء حجت است؛ اولی یک بحث صغروی است و در اینجا بررسی می شود و دومی کبروی می باشد که در علم اصول بحث شده است و تنها به چکیده ی آن اشاره و تفصیل مطالبش به منابع اصول ارجاع می شود.

شیوه خردمندان یکی از راه های کشف قول شارع مقدس است. استناد به بنای عقلاء در آثار میرزای قمی و فقهای پس از وی رواج قابل توجهی یافته و در آثار محقق انصاری بسیار چشمگیر است. از کلام شیخ انصاری در فرائد، چنین ظاهر میشود که استکشاف نظر شارع از بنای عقلا، بازگشت به تقریر معصوم دارد و از این راه، به رضایت معصوم پی برده می شود. (انصاری، ۱۴۲۸: ۳۴۵/۱).

و به همان ترتیبی که در بحث اصولی حجیت خبر واحد در احکام مورد استناد قرار گرفته، در

خصوص موضوعات نیز می توان به آن استدلال نمود. در مبحث اصولی مذکور، محققان اصول مهم ترین و قوی ترین دلیل و عمده ی ادله اش را بنای عقلاء معرفی کرده اند؛ بلکه ادله ی دیگر آنرا نیز به بنای عقلاء ارجاع داده اند. (نائینی، ۱۳۷۶: ۱۹۴/۳).

اشکال: روایت مسعدة بن صدقه که دلالت بر عدم حجیت غیر بینه در موضوعات دارد رادع از سیره عقلاء می شود و واضح است که سیره مردوعه عقلاء اعتبار ندارد، و سیره غیر مردوعه عقلائیه حجیت است و اعتبار دارد.

جواب: البته جواب از روایت مسعدة بن صدقه این است که برای ردع از سیره عقلائیه باید از طرف شارع روایات زیادی به ما برسد و با یک روایت و یا دو روایت نمی شود از سیره عقلائیه رفع ید کرد. و لذا از طرف شارع مقدس نسبت به ردع سیره عقلاء در مورد قیاس اخبار متعدد وارد شده و به ما رسیده است. (مزاری، ۷).

۵-۲ سیره علمای امامیه

از رویه و بنای فقها بر می آید که در موضوعات، همانند احکام، بر اخبار آحاد استناد می کرده اند. محقق مامقانی در تنقیح المقال فرموده: در این باب از علمای امامیه، آرای افراطی و تفریطی صادر شده است؛ از دسته اول، آن رأی است که عدّه ای از ایشان، مانند شهید ثانی، به آن قائل شده و حجیت روایت را در حدیث صحیح اعلی منحصر کرده، که عدالت رجالش با دو تن عادل احراز شود. وجه افراطی بودن این مسلک آن است که طریق اطاعت، به عقل و عقلاء موكول شده و می بینیم که آنان در امور معاد و معاش شان بر هر خبری که بدان اطمینان یابند - از هر راهی که وثوق و اطمینان برای شان حاصل شود- اعتماد می کنند. (مامقانی، ۱۴۳۱: ۱۱۴/۱).

۶-۲ قیاس اولویت

گاهی بر حجیت خبر واحد در موضوعات، استدلال می شود به این که وقتی در مورد احکام حجّت است، در موضوعات به طریق اولی حجّت خواهد بود. به این بیان که: احکام با وجود اهمّیت بیشتر و همچنین کلی بودنش، با خبر واحد، ثابت می شود؛ با این وصف، چگونه نتوان موضوعات جزئی را به واسطه ی آن ثابت کرد؟ از این رهگذر، در «جواهر الکلام» در ادامه ی سخنی در خصوص حجیت خبر واحد در موضوعات، چنین می نویسد: ثبوت احکام شرعی با خبر واحد، بزرگ ترین شاهد بر

حجّیت آن در موضوعات است. (نجفی، ۱۴۰۴: ۱۷۲/۶).

نتیجه

از همه ی مباحث مطرح شده این گونه نتیجه گرفته می شود که حجیت خبر ثقه در موضوعات در غیر باب قضاء فقهاء بر سه دسته اند گروهی منکر اند و گروهی قائل به آن و گروهی دیگر متوقف اند. ولی نسبت به حجیت خبر ثقه در باب قضاء به اتفاق همه علماء خبر ثقه مکفی نیست و لذا نیاز به عدلین و بینه می باشد.

کتابنامه

- قرآن کریم.
- ابن منظور، **لسان العرب**، انتشارات دار صادر، بیروت، چ اول، ۱۹۹۷ م.
- ابو الحسین، احمد بن فارس بن زکریا، **معجم مقاییس اللغة**، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم - ایران، اول، ۱۴۰۴ ه.ق.
- اصفهانى، حسین بن محمد راغب، **مفردات ألفاظ القرآن**، دار العلم - الدار الشامیة، لبنان - سوریه، اول، ۱۴۱۲ ه.ق.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین، **فرائد الأصول**، - قم، چاپ: نهم، ۱۴۲۸ ق.
- بحرانی، آل عصفور، یوسف بن احمد بن ابراهیم، **الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة**، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، اول، ۱۴۰۵ ه.ق.
- بغدادی، مفید، محمد بن محمد بن نعمان عکبری، **المقنعة**، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید - رحمة الله علیه، قم - ایران، اول، ۱۴۱۳ ه.ق.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، **الصحاح - تاج اللغة و صحاح العربية**، دار العلم للملایین، بیروت - لبنان، اول، ۱۴۱۰ ه.ق.
- حلی، محقق، نجم الدین، جعفر بن حسن، **شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام**، ج ۲، ص ۲۳۵، انتشارات استقلال، چاپ ششم، قم - ایران، ۱۳۸۳ ش.
- حلی، ابن ادیس، محمد بن منصور بن احمد، **السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی**، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، دوم، ۱۴۱۰ ه.ق.
- حلی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، **تحریر الأحكام الشرعية علی مذهب الإمامیة (ط - الحدیثة)**، مؤسسه امام صادق علیه السلام، قم - ایران، اول، ۱۴۲۰ ه.ق.
- _____، **تبصرة المتعلمین فی أحكام الدین**، مؤسسه چاپ و نشر وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران - ایران، اول، ۱۴۱۱ ه.ق.
- _____، **مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة**، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه

- مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، دوم، ۱۴۱۳ هـ.ق.
- حلی، فخر المحققین، محمد بن حسن بن یوسف، **ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد**، مؤسسه اسماعیلیان، قم - ایران، اول، ۱۳۸۷ هـ.ق.
- حلی، محقق، نجم الدین، جعفر بن حسن، **شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام**، مؤسسه اسماعیلیان، قم - ایران، دوم، ۱۴۰۸ هـ.ق.
- خمینی، سید روح الله موسوی - مترجم: اسلامی، علی، **تحریر الوسيلة - ترجمه، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، ۲۱، ۱۴۲۵ هـ.ق.**
- _____ **تحریر الوسيلة**، مؤسسه مطبوعات دار العلم، قم - ایران، اول، هـ.ق.
- _____ **کتاب الطهارة (للإمام الخميني، ط - الحديثة)**، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره، تهران - ایران، اول، ۱۴۲۱ هـ.ق.
- خوانساری، سید احمد بن یوسف، **جامع المدارک فی شرح مختصر النافع**، مؤسسه اسماعیلیان، قم - ایران، دوم، ۱۴۰۵ هـ.ق.
- خویی، ابوالقاسم، **معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواة، [بی نا] - [بی جا]**، چاپ: ۵، ۱۴۱۳ هـ.ق.
- _____ **التنقیح فی شرح العروة الوثقی**، تحت اشراف جناب آقای لطفی، قم - ایران، اول، ۱۴۱۸ هـ.ق.
- _____ **مبانی تکملة المنهاج**، مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئي ره، قم - ایران، اول، ۱۴۲۲ هـ.ق.
- دايرة المعارف تشيع، نشر، شهيد سعيد محبی، چ سوم، ۱۳۸۳ ش.
- دزفولی، مرتضی بن محمد امین انصاری، **صراط النجاة (محشی، شیخ انصاری)**، کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، قم - ایران، اول، ۱۴۱۵ هـ.ق.
- _____ **کتاب الصلاة (للشیخ الأنصاري)**، کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، قم - ایران، اول، ۱۴۱۵ هـ.ق.
- دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه دهخدا**، ناشر: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چ دوم، ۱۳۷۷ ش.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **مفردات الفاظ القرآن**، چاپ اول، ناشر، دارالقلم، محل نشر، بیروت، تاریخ ۱۴۱۲ هـ.ق.

شیرازی، ناصر مکارم، القواعد الفقهية (لمکارم)، مدرسه امام امیر المؤمنین - علیه السلام، قم - ایران، سوم، ۱۴۱۱ ه.ق.

صانعی، فخرالدین، بررسی فقهی شهادت زن در اسلام، نشر، میثم تمار، قم، چاپ اول، ۱۳۸۵ ش.
صدر، شهید، سید محمد باقر، بحوث في شرح العروة الوثقى، مجمع الشهد آية الله الصدر العلمي، قم - ایران، دوم، ۱۴۰۸ ه.ق.

صدری، سید محمد صادق، پژوهش های فقه و حقوق اسلامی - پاییز ۱۳۹۴ - شماره ۴۱.
طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن، الاستبصار فيما اختلف من الأخبار، دار الكتب الإسلامية، تهران - ایران، اول، ۱۳۹۰ ه.ق.

_____ الخلاف، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، اول، ۱۴۰۷ ه.ق.

_____ المبسوط في فقه الإمامية، المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية، تهران - ایران، سوم، ۱۳۸۷ ه.ق.

_____ تهذيب الأحكام، دار الكتب الإسلامية، تهران - ایران، چهارم، ۱۴۰۷ ه.ق.

عاملی، حرّ، محمد بن حسن، الفوائد الطوسية، چاپخانه علمیه، قم - ایران، اول، ۱۴۰۳ ه.ق.

_____ وسائل الشيعة، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم - ایران، اول، ۱۴۰۹ ه.ق.

عاملی، شهید ثانی، زین الدین بن علی، الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية (المحشى - سلطان العلماء)، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم - ایران، اول، ۱۴۱۲ ه.ق.

_____، مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام، مؤسسة المعارف الإسلامية، قم - ایران، اول، ۱۴۱۳ ه.ق.

فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العين، نوبت چاپ، دوم، ناشر، هجرت، محل نشر، قم، تاریخ ۱۴۰۹ ه.ق.

کرمی، محمد، قبولی در افشان، محمد تقی، ناصر می مقدم، حسین، مقاله، تحلیلی بر حجیت خبر ثقه در موضوعات با تأکید بر دیدگاه سید احمد خوانساری، نشریه، پژوهش های فقهی، شماره ۳، دوره ۱۲، پاییز ۱۳۹۵.

کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب، الکافي، دار الكتب الإسلامية، تهران - ایران، چهارم، ۱۴۰۷ ه.ق.
مامقانی، عبدالله، تنقيح المقال في علم الرجال (ط الحديثة)، مؤسسة آل البيت (عليهم السلام)

- لإحياء التراث - إيران - قم، چاپ: اول، ۱۴۳۱ ه.ق.
- مصطفوی، سید کاظم، کلیات و مبانی علم رجال، انتشارات اسلامی وابسته جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ اول، ۱۳۹۲ ش.
- منسوب به امام رضا، علی بن موسی علیهما السلام، الفقه - فقه الرضا، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، مشهد - ایران، اول، ۱۴۰۶ ه.ق.
- مزاری، محمد مهدی، کاربرد قواعد اصولی، البته کتاب هنوز چاپ نشده، در حال اقدام برای چاپ است، بی تا، بی جا، ص ۷.
- نائینی، محمد حسین، فوائد الأصول، - قم، چاپ: اول، ۱۳۷۶ ش.
- _____ کتاب الصلاة (للنائینی)، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، اول، ۱۴۱۱ ه.ق.
- نجفی، صاحب الجواهر، محمد حسن، جواهر الکلام في شرح شرائع الإسلام، دار إحياء التراث العربي، بيروت - لبنان، هفتم، ۱۴۰۴ ه.ق.
- _____ مجمع الرسائل (محمّی صاحب جواهر)، مؤسسه صاحب الزمان علیه السلام، مشهد - ایران، اول، ۱۴۱۵ ه.ق.
- نجفی، کاشف الغطاء، جعفر بن خضر مالکی، کشف الغطاء عن مبهمات الشريعة الغراء (ط - الحديثة)، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم - ایران، اول، ۱۴۲۲ ه.ق.
- ولایی، عیسی، فرهنگ تشریحی اصطلاحات اصول، مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، فرهنگ نامه اصول فقه - قم، چاپ: اول، ۱۳۱۱ ش.
- هاشمی مجد، سید هادی، حجیت خبر واحد در موضوعات، دانشکاه شهید مدنی، آذربایجان، تبریز، ۱۳۹۲ ش.
- همدانی، آقا رضا بن محمد هادی، مصباح الفقیه، مؤسسة الجعفریة لإحياء التراث و مؤسسة النشر الإسلامي، قم - ایران، اول، ۱۴۱۶ ه.ق.
- یزدی، سید محمد کاظم طباطبایی، العروة الوثقی (للسید الیزدی) مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، بيروت - لبنان، دوم، ۱۴۰۹ ه.ق.

